

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА,
СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 340.12

Костицький Михайло Васильович,
*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
член-кореспондент АПН,
екс-суддя Конституційного Суду,
заслужений юрист України*

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКИХ І МЕТОДОЛОГІЧНИХ
ПРОБЛЕМ НАУК ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА**

(за матеріалами доповіді на I Міжнародній науковій конференції

«Актуальні проблеми теорії та практики нотаріального, цивільного, виконавчого процесів:
співвідношення і взаємодія», 21 лютого 2013 р.
м. Київ, КНУ ім. Т.Шевченка)

У статті розглядаються окремі філософські, теоретичні і методологічні питання юридичного, юрисдикційного, неюрисдикційного процесів та їх складових (як процесуальних наук). Звертається увага на нерозривний зв'язок різних видів процесуального права, законодавства і процесуальних наук.

Ключові слова: юридичний процес, юрисдикційний процес, нотаріальний процес, виконавчий процес, цивільний процес, філософія і методологія наук процесуального права.

Постановка проблеми. Процесуальні галузі законодавства, розвиваючись, ставлять нагальну проблему переосмислення їх змісту, тенденцій, завдань на рівні галузевих процесуальних наук та на рівні комплексу наук юридичного і юрисдикційного процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам правотворчої, правозастосовної, правоохоронної (зокрема, судової) діяльності присвячено значну кількість публікацій. Однак, питання юридичного та юрисдикційного процесу висвітлені недостатньо як на рівні статей, так і на рівні монографічних досліджень (С. Д. Гусарев, А. Т. Комзюк, М. В. Костицький, В. В. Кошинець, М. І. Луцький, В. Я. Марчак, О. В. Фатхутдінова та деякі ін.).

Постановка завдання. Завданням цієї статті є стимулювання відродження інтересу до теоретичних і практичних проблем юридичного та юрисдикційного процесів, їх складових елементів, а також філософське і методологічне переосмислення розвитку наук процесуального права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процесуальне законодавство і право мають таку ж давню історію як право взагалі. Починаючи від Кодексу Хаммурапі,

Закону Дванадцяти таблиць, Руської правди і фактично до реформ Наполеона матеріальне і процесуальне законодавство не диференціювалося. Лише з XIX ст. галузі процесуального права почали чітко розмежовуватися. Одночасно виникають галузеві процесуальні науки.

У 70-х роках минулого століття була відроджена теорія «єдиного» юридичного процесу, започаткована ще в 1920 р. В. О. Розановським. Вона полягала в тому, що юридична діяльність (правозастосовча, правоохоронна, судова) характеризується подібним змістом, принципами, завданнями і метою. У 1976 р. вийшла друком монографія за редакцією П. О. Недбайла і В. М. Горшеньова «Юридична процесуальна форма. Теорія і практика», яка започаткувала відновлення дослідження проблем юридичного і юрисдикційного процесів. А в 1985 р. була опублікована колективна монографія «Теорія юридичного процесу» за загальною редакцією В. М. Горшеньова [13; 7].

Вказані роботи стимулювали наукові дослідження як теорії юридичного процесу, так і окремих його підсистем. У свій час і ми писали про застосування психологічної експертизи в окремих видах юрисдикційного процесів [3, с. 12-16]. Після певної перерви у вітчизняній науці на рубежі століть інтерес до проблем юридичного процесу відновився [10; 1]. Видається, що є щонайменше дві передумови для цього:

- а) внутрішні тенденції розвитку юридичної науки;
- б) соціальне замовлення юридичної практики, зокрема законодавчої та правозастосовної на теоретичне обґрунтування процедури реалізації окремих видів законодавства.

Процес інтеграції та диференціації наукового знання започаткований у середині XX ст., все ще продовжується, хоча в XXI ст. все більше домінують інтеграційні прояви. Не є виключенням і юридична наука. З огляду на її консерватизм, в цій тенденції інтеграції-диференціації проявляються ще в збалансованому вигляді. Коли мова йде про процесуальні науки, то проявом цієї закономірності є виділення самостійних галузей процесу (таких, як нотаріальний, виконавчий, адміністративний, господарський та інші) [11; 12; 2; 6].

Поряд з цим, розвивається і інтегративний напрямок – продовжуються теоретичні дослідження, які мають на меті обґрунтування юридичного і юрисдикційного процесів.

Попри певне багатоманіття визначень юридичного і юрисдикційного (як частини юридичного) процесів, у контексті цієї роботи, застосовуючи методіку редукціонізму, можна стверджувати, що вони є процедурою, технологією, правовою формою діяльності органів держави.

Юридичний процес трактується у «широкому» і «вузькому» розумінні. Вважаємо, що між цими трактовками немає істотної різниці. Тому з точки зору доцільності під юридичним процесом слід розуміти будь-яку процедуру реалізації права, а під юрисдикційним – процедуру реалізації права через суд і в суді (включаючи і Конституційний Суд України).

Наявність низки галузевих судів в Україні (за винятком Верховного Суду України), потреби правового визначення процедури їх діяльності вимагає розвитку таких галузей юридичної науки, як цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне процесуальне право (з певними застереженнями сюди можна віднести і конституційне процесуальне право). Тобто, тут мова йде про ті галузі наук процесуального права, які об'єднуються збірною назвою – юрисдикційний процес.

А куди можуть бути віднесені нотаріальний і виконавчий процес? Видається, що вони відносяться до галузей юридичного процесу, які професор І. М. Матузов трактує,

як неюрисдикційні [7, с. 448]. Тобто юридичний процес складається, як наука, з двох підсистем: юрисдикційний і неюрисдикційний процеси (власне, процесуальні науки).

Серед юрисдикційних і неюрисдикційних галузей науки процесуального права найбільший розвиток отримали цивільне процесуальне і кримінальне процесуальне право. Правда, в силу певних історичних причин на наших землях впродовж 70 років, звичайно, домінувала наука кримінального процесу. Тому не дивно, що коли в 70-80-х роках ХХ ст. стала швидкими темпами відроджуватися та розвиватися наука цивільного процесу, багато теоретичних положень було запозичене із науки кримінального процесу. Зокрема, це стосується теоретичних категорій, принципів, обґрунтування суті і особливостей доказування. Ці тенденції повторилися і у ХХІ ст., коли для обґрунтування теорії господарського і адміністративного процесів мали місце прямі запозичення, але на цей раз уже з науки цивільного процесуального права. З певними застереженнями аналогічне явище спостерігається відносно конституційного судового процесу. У цьому немає нічого негативного. Швидше навпаки – вказане свідчить про єдність різних видів юрисдикційного процесу і на теоретичному, і на практичному рівнях.

Деяко інша картина з різновидами неюрисдикційних процесів (зокрема, нотаріального і виконавчого).

Нотаріальний процес професор С. Я. Фурса визначає, як сукупність вчинюваних нотаріальних дій. Ця ж авторка виділяє науку про нотаріат, під якою розуміється комплексна галузь, яка вивчає структуру нотаріальних органів, нотаріальну практику і процедуру та ін. Нотаріальний процес (власне теорію нотаріального процесу) авторка описує, як підгалузь науки про нотаріат [9, с. 28-29]. Звичайно, може бути і такий підхід до нотаріального процесу (як теорії, так і практики). Зрештою, класифікації систем права і систем законодавства (автор проводить між ними серйозну межу), матеріальних і процесуальних галузей законодавства, права, наук носить швидше конвенційний характер. Всі спори, дискусії на цю тему – це сфера ідеального і лінгвістичного. Тому доцільніше було б розмежувати (коли мова йде про науку) нотаріальне право, як таке, що вивчає структуру, організацію, статус нотаріату в громадянському суспільстві і державі і нотаріальне процесуальне право, яке аналізує правовий статус нотаріуса, його функції, процедуру реалізації повноваження права обов'язки інших учасників нотаріального провадження, докази, прийняття рішень.

Вважаю, що кожна наука (галузь наукового знання) може вважатися самостійною тоді, коли вона включає філософію даної науки, теорію, методологію, історію і компаративістику. Зрозуміло, що ці вимоги стосуються і юридичних наук (зокрема процесуальних).

На сьогодні всі вказані складові, притаманні науці кримінального процесуального права, здебільшого присутні у науці цивільного процесуального права. Інші галузі процесуального права, запозичивши від двох вказаних теоретико-інституційні положення, розвиваючи частково історію та компаративістику, здебільшого залишають поза увагою питання про методологію та філософію галузі.

Загальні положення філософії права, як двоєдиної і філософської, і юридичної науки, можуть бути успішно використані для забезпечення становлення і розвитку філософських складових (підсистем) галузевих юридичних наук (в т.ч. і процесуальних). Вона може забезпечити їм філософське переосмислення самих себе (зокрема, місце в системі наукового знання, роль в реалізації етичних засад в праві, вплив на юридичний світогляд, правосвідомість, правову культуру тощо).

Цивілізація вступила в епоху Постмодерну з його характерною критикою влади,

права, моралі. Не сприймаються мислителями Постмодерну такі традиційні бінарні опозиції, як демократія – тоталітаризм, Схід – Захід, чоловік – жінка, законослухняний – правопорушник. Проявляється деконструктивізм, сарказм, осміювання, ухил у витягування негативу, потворствування сексуальним відхиленням, порнографії. Постмодерністський підхід ставить під сумнів базування права і влади на будь-яких стабільних, соціальних і психологічних підвалинах, незалежно від того, релігійні вони чи раціональні. Заперечується чинне право, як реалізація природного права чи раціональної домовленості (конвенції). При критиці фундаментальних засад права, держави, влади замість них не пропонується нічого! На щастя, є філософські течії, які носять антагоністичний характер до постмодерністського мислення. З другого боку, неможливим є ігнорування нігілізму і критиканства, які виходять з Постмодернізму. Прояв останнього ми спостерігаємо за допомогою засобів масової інформації. Переважна більшість людей не вивчає філософські, політологічні, економічні та юридичні часописи, де матеріал готується, як мінімум фахівцями «середньої руки». Формування юридичного світогляду і правосвідомості здійснюється не вченими чи серйозними практиками, а, здебільшого, верхоглядами і дилетантами, які іменують себе «журналістами». Та й професійних журналістів, яких готують Київська, Львівська, Харківська, Одеська та деякі інші школи журналістики, серед працівників мас-медіа дуже небагато.

Вказаний вище консерватизм юридичної науки служить певним заслоном для юристів (особливо – вчених) від негативних постмодерністських впливів. Але чи надовго? Зростає кількість критиканських, публіцистичних статей і книг, підготовлених юристами (особливо молодими) у роботах яких замість глибокого наукового аналізу привалює поверховий, напівпрофесійний підхід до юридичних і соціальних питань.

Як це стосується наук процесуального права? Прикладом цього є тотальна критика роботи над новим Кримінальним процесуальним кодексом, його змістом. Звичайно, цей кодекс не є еталоном досконалості. Але він є кроком вперед в розвитку кримінального процесуального законодавства. Інквізиційна процедура радянських часів в новому КПК піддана серйозній ревізії, обмежено функції працівників ОРД, проведена дифузія повноважень слідчого, прокурора, слідчого судді, врешті змагальність набуває реального змісту, а повноваження адвоката значно розширені. І це є, звичайно, позитивом.

Видається, що вслід за цим демократизуватися мусить господарський і адміністративний процес. Повинні розширюватися повноваження нотаріуса, удосконалюватися (з огляду на захист прав і свобод людини) виконавчий процес.

Коли мова йде про різновиди юридичного і юрисдикційного процесів, то на філософському рівні прослідковується тотальна ревізія доктрини етатизму, зверхності держави у всіх сферах. Це у свою чергу, свідчить про необхідність подальшого філософського переосмислення не лише кримінального, цивільного, господарського, адміністративного, але й нотаріального і виконавчого процесів.

Що стосується методологічної підсистеми наук юридичного і юрисдикційного процесів та їх складових, то нами раніше здійснювалася критика так званої методології загальнотеоретичних і галузевих юридичних наук, недостатнього розуміння суті методології, її відмінностей від методики [5; 4].

Те, що в кандидатських і докторських дисертаціях подається, як методологія, є нічим іншим, як методикою, тобто описом того, які методи і де застосовувались автором. У статтях чи навіть в монографіях (їх взагалі обмаль), присвячених методології юридичної науки взагалі, йдеться про якісь фрагменти цієї самої методології, і, боюсь, що не лише в читача не виникає системного уявлення про методологію, але воно відсутнє і у авторів.

Так, по сьогоднішній день триває «відбивання поклонів» методу чи методології матеріалістичної діалектики, як головному у науковому пізнанні. І це при тому, що автори запевняють читача у прихильності до поліметодологічності в науковому пошуку. Переважна більшість тих, хто пише про метод «матеріалістичної діалектики», поняття не мають, у чому його суть. Адже не існує ні «матеріалістичної», ні «ідеалістичної» діалектики. А є діалектика від Сократа чи від Г. В. Ф. Гегеля. А іншої просто немає. Те, що подається як «матеріалістична», є спекулятивно потрактована гегелівська діалектика.

Чи потрібна методологічна частина (підсистема) процесуальним наукам? Відповідь однозначна – так! Без методології процесуальні науки – як людина без рук, а без філософії – як без голови.

Якою є сьогоднішня методологія процесуальних наук? Здебільшого позитивістською, а часом навіть нормативістською. Це ні добре, ні зле. Але в контексті неоліберальної української Конституції з її приматом людини і громадянського суспільства над державою, з верховенством права, з гарантованими правами і свободами людини в цих науках є настійлива необхідність застосовувати методологію, як світогляд, і юснатуралістичну, і діалектичну (гегелівську), і герменевтичну, і соціологічну, і раціоналістську, і, навіть, при потребі – теологічну.

Вибір методології – це право вченого, чи групи вчених, які працюють на ниві конкретної науки (у тому числі процесуальних юридичних наук). Але це стосується власне наукових робіт, результатом яких є наукові статті і монографії. Однак, коли мова йде про підручники чи навчальні посібники, читачу (у першу чергу – студенту) повинні бути представлені характеристики різних методологічних підходів і описаний зміст та технологія застосування окремих методів пізнання в цій галузі.

Тоді будуть витримані вимоги щодо наявності різних блоків (філософського, методологічного, теоретичного, історичного, компаративістичного) в науці конкретного галузевого процесуального права.

Ця вимога стосується і наук юридичного, юрисдикційного і неюрисдикційного процесів. Повторно нагадаємо, що вони виступають комплексами наук які досліджуються фахівцями різних юридичних наук. Так, проблеми теорії юридичного процесу є об'єктом уваги теоретиків права. Юрисдикційний процес вивчався найбільше «вихідцями» з кримінального процесу. Проблеми неюрисдикційного процесу аналізуються, здебільшого, представниками наукової школи професора С. Я. Фурси.

Як вже вказувалося, розвиток галузевих наук процесуального права пов'язаний із розвитком теорії юридичного, юрисдикційного і неюрисдикційного процесів. Виникає запитання, чи ці останні є науками з вичлененим об'єктом, предметом, методологією і історією? Вище говорилося про них, як наукові комплекси чи комплекси процесуальних наук. Але чи сьогодні або в перспективі можна буде говорити, наприклад, про науку юридичного процесу? Думаю, що відповідь має бути позитивна. Як всі галузі процесуального законодавства склали на початках його розвитку єдину цілісність, так після (чи одночасно) з процесами диференціації процесуальних наук ми чітко прослідковуємо інтеграцію юридичних наук (у тому числі процесуальних). У теоретичному блоці ми бачимо інтеграцію філософії, теорії, соціології, психології права в енциклопедію права (власне, її відродження на новому рівні). Тому цілком закономірним є інтеграція наук процесуального профілю в науки юрисдикційного, неюрисдикційного, а також юридичного процесу. Це процес об'єктивний і є своєрідним завершенням діалектичного витка розвитку від недиференційованої процесуальної науки, через

виникнення і розвитку низки галузей процесуальних наук до (через комплекси) цілісних і системних наук юрисдикційного, неюрисдикційного і юридичного процесів.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що в розвитку наук процесуального права прослідковуються дві тенденції зумовлені внутрішніми і зовнішніми факторами: з одного боку, має місце диференціація галузей процесуальної науки, поява нових їх видів (як нотаріального, виконавчого), з другого – інтеграційні тенденції проявляються в розвитку таких комплексів, як юридичний, юрисдикційний і неюрисдикційний процеси, котрі в перспективі можуть розвинути в самостійні науки. Для цього необхідно, щоб в них розвивалися філософська, теоретична, методологічна, історична і компаративістична складова.

Список використаних джерел

1. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С. Д. Гусарев. – К.: Знання, 2005. – 375 с.
2. Комзюк А. Т. Адміністративний процес України: Навч. посіб. / А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко, Р. С. Мельник – К.: Прецедент, 2007. – 531 с.
3. Костицький М. В. Судебно-психологическая экспертиза / М.В. Костицький. – Львов: при ЛГУ изд. объедин. «Вища школа», 1987. – 140 с.
4. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки / М. В. Костицький // Філософські і методологічні проблеми права. – № 1, 2012.
5. Костицький М. В. Філософсько-правові питання методології юридичної науки / М. В. Костицький // Філософські і методологічні проблеми права. – № 2, 2011.
6. Костицький М. В., Луцький М. І. Судово-психологічна експертиза в адміністративному процесі. Монографія / М. В. Костицький, М. І. Луцький. – Івано-Франківськ: Видавнича справа, 2011. – 308 с.
7. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Матшко. – М.: Юристъ, 2001, – 771 с.
8. Теория юридического процесса / Под общей ред. В. М. Горшенева. – Харьков: «Вища школа» при ХГУ, 1985. – 192 с.
9. Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник. За ред. С. Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – 920 с.
10. Фатхутдінова О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права»; «Історія політ. і правових учень» / О. В. Фатхутдінова. – Київ, 2000. – 16 с.
11. Фурса С. Я. Нотаріальний процес: Теоретичні настанови / С. Я. Фурса. – К.: Істина, 2002. – 320 с.
12. Цивілістична процесуальна думка: збірник наукових статей за заг. ред. Фурси С. Я. – К.: Паливода А. В., 2012.
13. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика / Под общей ред. Н. Е. Недбайла и В. М. Горшенева. – М.: Юрид. литер, 1976. – 280 с.

Костицкий М. В. Некоторые аспекты философских и методологических проблем наук процессуального права

В статье рассматриваются некоторые философские, теоретические и методологические вопросы юридического, юрисдикционного и неюрисдикционного процессов и их составляющий (как процессуальных наук). Обращается внимание на

неразрывную связь различных видов процессуального права, законодательства и процессуальных наук.

Ключевые слова: юридический процесс, юрисдикционный процесс, нотариальный, исполнительный процесс, философия и методология наук процессуального права.

Kostytsky M. V. Some aspects of philosophical and methodological problems of the sciences within procedural law

In the article some philosophical, theoretical and methodological problems of legal, jurisdictional and non-jurisdictional processes and their components (as procedural sciences) are considered. Attention is paid to the inextricable connection among various kinds of procedural law, legislation and procedural sciences.

Key words: legal process, jurisdictional process, notarial process, executive process, civil process, philosophy and methodology of sciences of procedural law.

